

RAZVOJ KANTOVIH STAVOVA O RASI. KRITIČKE REFLEKSIJE O INTERPRETACIJI PAULINE KLEINGELD

Milica Smajević Roljić¹, Jelena Govedarica²

Primljen: 15. 12. 2023.
Prihvaćen: 15. 10. 2024.

U jeku debate o razmjerima Kantova »rasizma«, Pauline Kleingeld objavila je vrlo utjecajan članak »Kant's Second Thoughts on Race« (2007). Njezina osnovna teza glasi da je Kant sve do sredine 1790-ih zastupao rasističke stavove temeljene na rasnoj hijerarhiji, koje je potom napustio i zamijenio egalitarističkim teorijama. S obzirom na značaj ovoga teksta za rasprave o Kantovoj teoriji rasa, u prvom dijelu rada izložit ćemo tumačenje koje zastupa Kleingeld. U drugom dijelu kritizirat ćemo njezinu teoriju tvrdeći, prvo, da je karakterizacija Kantovih stavova kao rasističkih neprimjerena jer rangiranje različitih rasa valja shvatiti prije kao usporedbu empirijskih razlika uočenih među pripadnicima različitih rasa u Kantovo doba, a ne kao »rasnu hijerarhiju«. Drugo, premda je točno da je Kant tijekom godina razvijao svoje političke i pravne teorije, što je u njegovim spisima iz kasnijeg razdoblja dovelo do ublažavanja i postupnog nestanka komentara koji današnjim čitateljima mogu zvučati izrazito rasistički, on ih nije radikalno promijenio.

Ključne riječi: rasizam; rasna hijerarhija; ropstvo; kolonizacija; kozmopolitsko pravo; paternalizam; antropologija; fizička geografija

¹ Milica Smajević Roljić, Odsjek za filozofiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Beogradu, Čika Ljubina 18–20, 11000 Beograd, Srbija; smajevicmilica@yahoo.com; <https://orcid.org/0000-0003-4218-308X>.

² Jelena Govedarica, Institut za filozofiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Beogradu, Čika Ljubina 18–20, 11000 Beograd, Srbija; govedarica_jelena@yahoo.co.uk; <https://orcid.org/0000-0003-4974-1064>.

Uvod*

U epohi u kojoj je Kant³ živio i stvarao, prihvaćanje rasne hijerarhije, rasističkih stavova i uvjerenja ne samo da nije bilo iznimka nego je predstavljalo široko rasprostranjenu odliku europske intelektualne i filozofske scene (Kleingeld, 2019, 3). Autori poput Humea, Voltairea i mnogih drugih iznijeli su u svojim djelima komentare koji odražavaju njihove rasističke uvide (Eberl, 2019, 397). Promatrajući iz te perspektive, Kantovi opisi nekih rasa i naroda kao manje talentiranih (LPG 9: 316) ili manje vrijednih od drugih⁴ ne bi trebali biti iznenađujući, već ih treba razumjeti u kontekstu društvenih, političkih i povijesnih okolnosti čiji je Kant bio dio.

Međutim, kada se prisjetimo Kantovih revolucionarnih i nadaleko poznatih tvrdnji o moralnoj jednakosti svih ljudi, autonomiji i slobodi kao jedinom urođenom pravu »koje pripada svakom čovjeku na temelju njegova čovjštva« (MM 6: 237), stječe se dojam da se unutar njegova sustava pojavljuje proturječje koje je potrebno objasniti, a ako je moguće, i otkloniti. Nejasno je kako je moguće istovremeno se zalagati za univerzalne egalitarne principe i afirmirati rasističke stavove temeljene

* Realizaciju ovog istraživanja financijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu financiranja znanstvenoistraživačkog rada na Sveučilištu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-47/2023-01/ 200163).

³ Sva Kantova djela citirana su prema engleskom prijevodu *Kants Gesammelte Schriften*, Royal Prussian (later German) Academy of Sciences (Berlin: Reimer, subsequently Walter de Gruyter, 1902–) u ediciji: *The Cambridge Edition of The Works of Immanuel Kant*. Koristićene skraćenice: A = *Anthropology from a Pragmatic Point of View*; CF = »The Conflict of The Faculties«; CPR = *Critique of Pure Reason*; DCHR = »Determination of the Concept of a Human Race«; DHR = »Of the Different Races of Human Beings«; HR = »Review of Herder's Ideen«; IUH = »Idea for a Universal History«; LA = *Lectures on Anthropology*; LDPP = *Lectures and Drafts on Political Philosophy*; LPG = *Lectures on Physical Geography*; MM = *Metaphysics of Morals*; OFBS = *Observations on the Feeling of the Beautiful and the Sublime*; PP = *Toward Perpetual Peace*; TP = »On the Common Saying: That May be Correct in Theory, But It Is of No Use in Practice«; TPP = »On the Use of Teleological Principles in Philosophy«; WE = »An answer to the question: What is enlightenment?«. Osim u slučajevima gdje je drugačije naglašeno, svi prijevodi s engleskog jezika u ovom tekstu su naši.

⁴ U čuvenom citatu Kant pita zašto Tahičani »uopće postoje i ne bi li bilo isto tako dobro da taj otok naseljavaju sretne ovce i goveda, a ne ljudi sretni u pukom uživanju?« (HR 66, 8: 65). Da Kant zapravo nije tvrdio da su Tahičani kao ljudska bića manje vrijedni, već je kritizirao njihov stil života pokazale smo na drugom mjestu (usp. Govedarica i Smajević Roljić, 2024, 59–61).

na rasnoj hijerarhiji.⁵ Ako je Kant bio ispred svoga vremena u pogledu moralnih i političkih stavova, zašto isto nije vrijedilo i za njegovo poimanje rase? U tom smislu Lucy Allais ističe da je Kantov rasizam posebno vrijedan pažnje i izazovan za tumačenje upravo zbog egalitarnih ideja koje prevladavaju u njegovoj etičkoj i pravnoj teoriji.⁶ Imajući to na umu, ne čudi što se u središtu aktualne rasprave o Kantovu rasizmu nalazi pitanje: je li, i na koji način, moguće pomiriti Kantovu univerzalističku moralnu teoriju s njegovim diskriminatornim opisima pojedinih rasa i naroda?

Odgovor koji bi zadovoljio sve još uvijek nije ponuđen, a teza da je Kant bio rasist danas je toliko popularizirana da je teško pronaći ozbiljnije pokušaje njezina osporavanja. Autori poput Charlesa Millsa i Roberta Bernasconija iznijeli su oštru ocjenu da je Kant nesporno bio rasist te da njegova etička teorija nema univerzalnu vrijednost na koju pretendira (usp. Mills, 2005; Bernasconi, 2001; Bernasconi, 2002; Bernasconi, 2011; Chukwudi Eze, 1997; Larrimore, 1999). Tumači koji su zauzeli nešto blažu poziciju, poput Hilla i Boxilla te Roberta Loudena, također nisu doveli u pitanje Kantov rasizam, ali su pokušali pokazati da to njegovo stajalište ne ugrožava plauzibilnost i univerzalnost njegove moralne i političke teorije, već da predstavlja izolirani element njegova učenja (usp. Hill i Boxill, 2000; Louden, 2000; Fleischacker, 2023).

Značajan doprinos raspravi o Kantovom rasizmu dala je Pauline Kleingeld objavljivanjem vrlo utjecajnog i često citiranog članka

⁵ Budući da je u fokusu ovog rada stajalište koje zastupa Pauline Kleingeld, po uzoru na njeno određenje termin ‘rasna hijerarhija’ podrazumijeva usporedbu ljudskih rasa u pogledu njihove moralne vrijednosti. Implikacija ovakvog određenja je moralna inferiornost ne-bijelih rasa, pa ne-bijeli ljudi mogu biti korišteni samo kao sredstvo, a ne istovremeno i kao cilj po sebi (usp. Kleingeld, 2007, 585).

⁶ Allais navodi kao primjer Friedricha Ludwiga Gottloba Fregea i njegove antisemitske stavove koji, ma koliko zvučali diskriminatorni, ipak ne dovode u pitanje konzistentnost njegovog učenja koje je primarno bilo usmjereno na logiku i filozofiju matematike. S Kantovom filozofijom stvar stoji drugačije, jer se njegova moralna filozofija smatra revolucionarnom upravo zbog isticanja jednake vrijednosti svakog pojedinca i stava da je uvijek pogrešno ophoditi se prema drugoj osobi samo kao prema sredstvu za zadovoljenje osobnih pobuda, ne poštujući njenu ličnost (usp. Allais, 2016, 1) te u tom svjetlu iznošenje rasističkih opaski djeluje ne samo neočekivano nego i kontradiktorno.

»Kant's Second Thoughts on Race« 2007. godine.⁷ Njezina je središnja teza da je Kant, kako u svojim objavljenim radovima tako i tijekom održanih predavanja, sve do sredine 1790-ih iznosio eksplicitno rasističke stavove temeljene na razrađenoj rasnoj hijerarhiji. Počevši od posljednjeg desetljeća osamnaestog stoljeća, Kant je u potpunosti napustio svoja dotadašnja rasistička stajališta, čime je njegova teorija rasa postala kompatibilna s njegovom teorijom kozmopolitskog javnog prava, ali i s njegovom moralnom teorijom općenito.

S obzirom na to da je ovaj tekst postao nezaobilazna polazna točka u raspravi o Kantovu shvaćanju rasa, u prvom dijelu rada prikazat ćemo glavne elemente interpretacije Pauline Kleingeld. Kritizirajući njezino tumačenje, u drugom dijelu rada izložit ćemo teze koje zastupamo. Prvo, karakterizacija Kantovih stavova kao rasističkih neprimjerena je jer Kantovu usporedbu različitih rasa treba razumjeti kao *rangiranje* prema različitim osnovama, a ne kao rasnu hijerarhiju. Razlike u prirodnim obilježjima o kojima je Kant pisao nemaju normativne implikacije i ne mogu, kako tvrdi Kleingeld, biti suprotne »pretpostavci jednakosti ljudskih bića koju bismo očekivali od nekoga tko zastupa univerzalističku moralnu teoriju« (Kleingeld, 2007, 574). Osim što ćemo odbaciti to tumačenje, tvrdit ćemo da se nepravda Kantovih kontroverznih izjava ogleđa u neopravdanim generalizacijama jer se prirodne razlike među ljudima mogu pripisivati samo pojedincima, a ne čitavim narodima ili rasama. Drugo, premda je točno da je Kant tijekom godina razvijao svoje političke i pravne teorije, što je dovelo do toga da razlike među rasama imaju sve manji značaj unutar njegove antropološke teorije, on ih nije radikalno promijenio. Navodnu radikalnu promjenu Kantovih stavova Kleingeld nastoji dokazati tako što navodi argumente u prilog tezama da je prije sredine 1790-ih Kant podržavao ropstvo i kolonijalizam. Mi ćemo, međutim, tvrditi da su te teze neuvjerljive i da ih treba odbaciti. U zaključku ćemo ukratko objasniti zašto smatramo da su optužbe za rasizam pretjerane i anakrone.

⁷ Uz ovaj tekst u čijem su fokusu Kantovi stavovi o rasi, Kleingeld afirmira svoju teoriju u još nekoliko važnih djela (usp. Kleingeld, 2009; Kleingeld, 2012; Kleingeld, 2014; Kleingeld 2019; Kleingeld, 2021).

1. Tumačenje Pauline Kleingeld

Iako namjera Kleingeld nije bila opravdati ili abolirati Kanta, Lu-Adler smatra da je osnovna teza koju je ona zastupala u članku »Kant's Second Thoughts on Race« imala upravo takav učinak. Oslanjajući se isključivo na filozofske argumente, Kleingeld je pokazala kako su normativni razlozi naveli Kanta da odbaci rasistička uvjerenja, a narativ koji je ona afirmirala, kako smatra Lu-Adler, snažno je utjecao na kasnije autore koji ga, unatoč brojnim kritikama, iznova ponavljaju (Lu-Adler, 2022, 2–3). Iako su u razmaku od samo nekoliko godina objavljeni i drugi vrlo utjecajni radovi na ovu temu, interpretaciju koju je ponudila Kleingeld karakterizira teza da Kantovo shvaćanje rasa nije bilo konstantno tijekom njegove karijere, već je doživjelo radikalnu promjenu tijekom 1790-ih godina.⁸ Možda se upravo u kombinaciji njezina prihvaćanja Kantova rasizma, s jedne strane, i nastojanja da pokaže kako to ipak nije bila njegova konačna pozicija, s druge strane, krije razlog popularnosti njezina tumačenja.

U prvom dijelu teksta Kleingeld pruža kratak kronološki pregled razvoja Kantove teorije rasa, počevši od 1760-ih, a zaključno s 1780-im godinama. Ona navodi da se već u Kantovu spisu *O lijepom i uzvišenom* iz 1764. godine, koji nije primarno posvećen ispitivanju rasa, nalazi jedna od njegovih čuvenih opaski o pripadnicima crne rase,⁹ koja nedvosmisleno otkriva Kantove rasističke stavove.¹⁰ Desetljeće kasnije,

⁸ Muthu je također tvrdio da je Kant u kasnijem razdoblju svojeg stvaralaštva napustio ideju o postojanju rasne hijerarhije među ljudima, uključujući i vjerovanje da neke rase imaju inferiorne intelektualne sposobnosti. No, Muthu nije inzistirao na radikalnoj promjeni Kantovih stavova, kao što to čini Kleingeld (usp. Muthu, 2003, 182–184).

⁹ U nastavku teksta pripadnike različitih rasa imenovat ćemo i razlikovati onako kako ih i sam Kant naziva (usp. DHR 8:93), prema boji kože: crna, crvena, žuta, bijela. Budući da Kant, prevoditelji njegovih djela i njegovi kritičari za crnu rasu često koriste i termin 'Crnac' ('Negro'), mi ćemo se također koristiti tim pojmom, bez ikakvih negativnih konotacija. Isto vrijedi i za izraze 'američki domoroci' i 'Indijanci' ('Native Americans' ili 'Indians'), koje Kant rabi kada govori o pripadnicima crvene rase.

¹⁰ U vezi s tvrdnjom: »I stvarno, možda u tome ima nečega o čemu bi vrijedilo razmisliti, ali da budemo kratki: ovaj momak bio je od glave do pete sasvim crn, a to je siguran dokaz da je ono što je rekao bilo glupo.« (OFBS 2:225; citirano prema: Kant, 1988, 67), njezinu smo analizu već ponudile na drugome mjestu. Ukratko, oslanjajući se na filološku analizu ove izjave, sugerirale smo da njezino doslovno tumačenje možda nije najadekvatnije za razumijevanje Kantovih riječi. Razumno je pretpostaviti da je Kant vjerovao kako su pripadnici crne rase, zbog različitih empirijskih okolnosti, a ne zbog urođenog manjka

1775. godine, Kant objavljuje prvi esej posvećen teorijskom ispitivanju rasa pod nazivom »O različitim rasama ljudskih bića«. Kleingeld ispravno primjećuje da Kant u ovom tekstu najveću pažnju posvećuje objašnjenju jedinstvenog podrijetla ljudske vrste, ali i tjelesnim karakteristikama, osobito boji kože, prema kojima se pripadnici različitih rasa međusobno razlikuju. Ključ za nepogrešivo razlikovanje jedne rase od druge jest, prema Kantovu mišljenju, nasljednost boje kože, koja se zadržava kroz generacije i nužno prenosi na potomke, bez obzira na to gdje oni žive (usp. DHR 2: 430; Kleingeld, 2007, 576). Iako je glavni Kantov fokus u ovome tekstu naglašavanje zajedničkog podrijetla svih ljudi – što bi čitatelja lako moglo navesti na zaključak da je Kantova pozicija antirasistička – Kleingeld se osvrće i na njegovu usputnu opasku da su crnci lijeni, dok američki domoroci imaju »napola ugašenu životnu energiju« (DHR 2: 438; Kleingeld, 2007, 576). Time u prvi plan stavlja negativne komentare o pripadnicima pojedinih rasa, odnosno ne ono što je eksplicitno izražen cilj Kantova teksta, već ono što ide u prilog njezinoj tezi o Kantu kao zagovorniku rasističkih stavova.

Nadalje, autorica se usmjerava na Kantova predavanja iz antropologije i fizičke geografije s početka 1780-ih, tijekom kojih Kant, prema njezinu mišljenju, iznosi tvrdnje koje ukazuju na to da je u tom razdoblju zastupao rasističke stavove temeljene na rasnoj hijerarhiji. Smatramo da je važno naglasiti kako se upravo u zapisima s Kantovih predavanja nalaze najeksplicitnije rasističke opaske, no istovremeno su ti zapisi i najnepouzdaniji izvor za procjenu Kantova shvaćanja rase.¹¹

intelektualnih sposobnosti, kroz povijest imali manje prilika za razvoj predispozicija koje su u jednakoj mjeri svojstvene svim ljudima, neovisno o boji kože ili rasi kojoj pripadaju (usp. Govedarica i Smajević Roljić, 2024, 59–61).

¹¹ Kako je vrlo uvjerljivo pokazao Werner Stark, neki od najkontroverznijih citata, poput onoga u kojem Kant sasvim eksplicitno afirmira rasnu hijerarhiju, vjerojatno su izmijenjene i prenapuhane Kantove izjave. Naime, taj se citat nalazi u izdanju *Fizičke geografije* Friedricha Theodora Rinka, koje sam Kant nije revidirao (LPG 9:316). Zbog toga Stark zaključuje da je »u najmanju ruku vrlo upitno da je Kant u svojim predavanjima eksplicitno tvrdio kako postoji prirodna hijerarhija među različitim ljudskim populacijama« (Stark, 2011b, 96). Osim toga, s obzirom na to da je Kant tijekom svojih predavanja iz fizičke geografije uglavnom prenosio mišljenja drugih autora (putopisaca čija je djela strastveno čitao, putnika s kojima je razgovarao, novinskih članaka i sl.) bez navođenja izvora, njegovi studenti, koji su zapisivali fragmente ili vlastite interpretacije onoga što su čuli, nisu mogli jasno razlikovati Kantove stavove od stavova njegovih izvora. Studentske bilješke, piše Stark, ne prenose nam »tekst koji je istinski Kantov. Naprotiv, ovdje imamo rezultat jednog

Kleingeld navodi njegovu izjavu da se od svih rasa američki domoroci nalaze na najnižem stupnju razvoja jer su inertni, pasivni i nesposobni za obrazovanje (usp. Kleingeld, 2007, 576). Crnci su na nešto višem stupnju jer mogu biti obučeni da budu robovi, ali ne i da steknu bilo kakvu drugu vrstu obrazovanja (usp. Kleingeld, 2007, 577). Hindusi se mogu obrazovati, ali samo u umjetnosti, ne i u znanostima, dok bijela rasa zauzima najviši stupanj u hijerarhiji, superiorna je u odnosu na ostale i u sebi sadrži sve talente (usp. Kleingeld, 2007, 577).

U sljedećem eseju posvećenom analizi rasa, naslovljenom »Određenje pojma ljudske rase« iz 1785. godine, jednako kao i u prethodno spomenutom tekstu iz 1775. godine, Kant prvenstveno opisuje fiziološke razlike među rasama, ne spominjući eventualne razlike u moralnim i spoznajnim kapacitetima. Kleingeld ispravno zaključuje da u ovom tekstu nema elemenata zagovaranja rasne hijerarhije u pogledu intelektualnih ili moralnih kvaliteta, već je u prvom planu isticanje teze da sva ljudska bića dijele iste predispozicije koje se s vremenom razvijaju ovisno o empirijskim čimbenicima. Ona navodi da bi čitatelj lako mogao zaključiti kako je Kantova teorija rasa u ovom razdoblju temeljena isključivo na razlikama u fiziološkim obilježjima te da je Kant već sredinom 1780-ih napustio svoje ranije shvaćanje prema kojemu se rasne karakteristike odnose ne samo na fiziološke nego i na psihološke, intelektualne i moralne razlike (usp. Kleingeld, 2007, 578). Vrlo je zanimljiva opaska koju Kleingeld iznosi na ovom mjestu svoje analize. Naime, ona tvrdi da činjenica da Kant u ovom tekstu ne pridaje nikakve moralne karakteristike pripadnicima različitih rasa ne implicira da on nije podrazumijevao postojanje tih karakteristika. Iako je moguće da je njezina tvrdnja točna, u nedostatku dokaza stvari se mogu postaviti i na drugačiji, uvjerljiviji način: činjenica da je Kant čitav tekst posvetio obrazlaganju tvrdnje da »ne postoje različite vrste ljudskih bića«

ne sasvim jasnog procesa nastojanja i procedura studentske publike da 'izgovorenu riječ' pretoči u pisani oblik. Ovi tekstovi ne bi smjeli biti pogrešno interpretirani kao stenografski zapisi. Kao svojevrsna posebna književna forma, oni predstavljaju jedini izvor informacija o strukturi i predmetu Kantovih predavanja tijekom dugog niza godina« (Stark, 2011a, 73). Iz istih razloga bilješke s Kantovih predavanja iz antropologije imaju ograničenu vrijednost i ne bi ih trebalo uzimati kao vjernu reprezentaciju njegovih misli. Stoga smatramo da izjave koje nisu autentično Kantove ne mogu predstavljati dostatan (ili presudan) temelj za tako ozbiljnu optužbu kao što je optužba za rasizam.

(DCHR 8: 100), da svi ljudi potječu iz zajedničkog filuma i imaju jedinstveno podrijetlo te da su za fiziološke razlike među rasama odgovorni vanjski, empirijski čimbenici, dok razlike u spoznajnim i moralnim kapacitetima nigdje nije spomenuo, navodi na zaključak da se u njegovu određenju pojma rase nalaze isključivo fiziološke, a ne mentalne i moralne odlike.¹² Drugim riječima, smatramo da je uvjerljivije pretpostaviti da Kant u ovom eseju nije pridavao nikakve moralne karakteristike pripadnicima različitih rasa jer im ih ili uopće nije ni pripisivao ili nije smatrao da su relevantne za njegovu biološku teoriju. Ne treba zaboraviti da je Kant poznat po tome što nije oklijevao iznositi kako stavove napredne za doba u kojemu je živio (poput kozmopolitskog javnog prava), tako i nazadne stavove (primjerice, o položaju žena). Stoga pretpostavljamo da je vrlo vjerojatno da bi i na ovom mjestu eksplicitno promicao superiornost bijele rase da je to doista bilo njegovo stajalište (usp. Govedarica i Smajević Roljić, 2024, 63).

Kleingeld smatra da Kant u ovom članku nije ponudio konačno rješenje problema određenja rasa te da teza o nepogrešivo nasljednim osobinama nije bila dovoljno uvjerljiva njegovim čitateljima u osamnaestom stoljeću. Najutjecajnija tadašnja kritika potekla je iz pera Georga Forstera, putopisca, etnologa i Kantova suvremenika, koji je tri godine proveo putujući svijetom i upoznavajući se s narodima s drugih kontinenata. Smatrao je da Kant, iznoseći svoju teoriju rasa, ne uvažava u potpunosti činjenice, već ih pokušava prilagoditi svojoj teoriji utemeljenoj na teleološkom modelu (usp. Kleingeld, 2007, 580). U posljednjem tekstu koji posvećuje teorijskoj obradi rasa, a ujedno i posljednjem koji Kleingeld analizira, Kant odgovara na ovu Forsterovu kritiku. Tekst,

¹² Važno je naglasiti da ovo nije jedini slučaj u kojem se Kleingeld, u nedostatku uvjerljivih dokaza za potkrepu svojih teza, koristi ovakvom vrstom argumentacije. Primjerice, kada tvrdi da je Kant podržavao ropstvo – o čemu će biti više riječi u nastavku – ne navodi eksplicitne i nedvosmislene izjave koje bi tu tvrdnju učinile utemeljenom. Umjesto toga, dokazom Kantove podrške ropstvu smatra činjenicu da Kant tu praksu u svojim spisima o rasi nije eksplicitno osudio. Ova vrsta argumentacije graniči sa sofistickim manevrima kojima se vješti govornici, u nedostatku nepobitnih dokaza, trude po svaku cijenu obraniti vlastito stajalište. Možda takva ocjena djeluje prestrogo, no ugled i veliki autoritet koji Pauline Kleingeld (sasvim opravdano) uživa u stručnim krugovima podrazumijevaju i odgovornost da se snažne tvrdnje temeljito potkrijepe. Primjerenije bi bilo da su njezine tvrdnje popraćene barem određenom dozom rezerve te da je koristila izraze poput »čini se da je Kant«, »moguće je da je Kant« i slično.

naslovljen »O upotrebi teleoloških principa u filozofiji« (1788), ponajprije pruža objašnjenje teleološkog modela za koji Kant smatra da ga treba koristiti ondje gdje izvori teorijske spoznaje nisu dovoljni (usp. TPP 8: 160). Vjeruje da prigovori koje Forster upućuje njegovoj teoriji proizlaze iz nerazumijevanja principa od kojih istraživanje polazi.

Kleingeld se ne zadržava na polemici između Kanta i Forstera,¹³ već ističe da Kant u ovom članku u svoju teoriju rasa ponovno implementira, uz fiziološke, i moralne karakteristike. Navodi Kantove komentare o pripadnicima crvene i crne rase koji upućuju na to da im je Kant, prema njezinoj ocjeni, pripisivao niže mentalne sposobnosti nego pripadnicima bijele rase (usp. TPP 8: 176; Kleingeld, 2007, 581). Kao što je slučaj u njezinoj analizi teksta iz 1775. godine, i na ovom mjestu Kleingeld ističe u prvi plan one dijelove Kantovih eseja koji izravno idu u prilog njezinu tumačenju da je Kant dobar dio svoje karijere zastupao rasističke stavove, dok vrlo važne teze koje on zastupa (poput monogenizma i metodoloških principa kojima se rukovodio) smješta u drugi plan. Iako je razlog za to jasan – jednostavno bira one dijelove teksta koji njezinoj teoriji idu u prilog – autorica zanemaruje činjenicu da Kant čini to isto: navodi empirijske dokaze koji podupiru njegovu hipotezu. Kleingeld ne samo da ne pokušava interpretirati tu hipotezu nego inzistira na stavu da Kant podržava antiabolicionističke ideje jer na tom mjestu koristi navode iz antiabolicionističkog teksta.¹⁴ Ova činjenica navodno dokazuje da je Kant u tom razdoblju podržavao ropstvo.¹⁵ Osnovanost takvog zaključka ispitat ćemo u sljedećem poglavlju.

U prikazu razvoja Kantovih stavova o rasi Kleingeld posebno ističe zbujujuću i zabrinjavajuću činjenicu da Kant u istoj dekadi, tijekom 1780-ih, razvija egalitarnu moralnu teoriju u *Zasnivanju metafizike morala* (1785) i *Kritici praktičnoga uma* (1788), dok paralelno piše o narodima iz Afrike i Indije koji su »nesposobni za bilo kakvu kulturu«

¹³ Ovu polemiku ona detaljno analizira u svojoj knjizi: Kleingeld, 2012, 92–124.

¹⁴ Kleingeld na ovome inzistira u brojnim tekstovima (usp. Kleingeld, 2007, 574, 582; Kleingeld, 2009, 184; Kleingeld, 2012, 92, 94; Kleingeld, 2014, 50; Kleingeld, 2019, 8).

¹⁵ Kada spominjemo ropstvo, isključujemo jedini primer ropstva koji je Kant smatrao dopustivim – prinudni rad kao oblik pravne kazne koja je posljedica zločina (krade); usp. MM 6:333. Kant je u svojim pravno-političkim spisima oštro kritizirao i ropstvo i robovlasništvo. Da ne bismo uvijek to naglašavale, kada govorimo o podršci ili osudi ropstva, mišlimo uvijek i na robovlasništvo.

(TPP 8: 176; Kleingeld, 2007, 574) i »previše slabi za težak rad« (TPP 8: 174; Kleingeld, 2007, 574). Ove i slične tvrdnje, koje na prvi pogled smještaju pripadnike bijele rase na vrh rasne hijerarhije dok svim ostalim rasama dodjeljuju nižu vrijednost, Kleingeld ocjenjuje kao šokantne na više razina. Prvo, ako je Kant doista zastupao rasnu hijerarhiju (kao što Kleingeld vjeruje), njegovo stajalište duboko se kosi s tezom o jednakosti svih ljudi koju je zastupao u svojim djelima posvećenima filozofiji morala. Drugo, zagovaranje rasne hijerarhije nije u skladu s pravnom teorijom koju Kant kasnije razvija, preciznije s idejama jednake vanjske slobode svakog čovjeka, kozmopolitskoga prava, zabrane ropstva i kolonizacije itd.

U nastojanju da ponudi originalno i primjereno rješenje prividne kontradiktornosti Kantove pozicije, Kleingeld u drugom dijelu teksta, svjesna postojećih pokušaja rješenja, ukratko analizira dvije najdominantnije struje, a zatim iznosi svoje tumačenje.¹⁶ Njezina glavna teza glasi da je Kant radikalno izmijenio svoje viđenje rasa tijekom posljednjega desetljeća osamnaestog stoljeća. Ističe da Kant nigdje nije eksplicitno naznačio kada i zašto je promijenio svoje stajalište, ali da je očigledno da se rasna hijerarhija ne spominje ni u jednom od njegovih objavljenih spisa iz 1790-ih (usp. Kleingeld, 2007, 586). Također, Kleingeld tvrdi da u svojim kasnim spisima *Prema vječnom miru* (1795) i *Metafizički morala* (1797) Kant otvoreno odstupa od pozicije koju je zastupao tijekom prethodnih desetljeća i postaje »egalitarniji u pogledu rase« (iako ne i u pogledu odnosa prema ženama).

¹⁶ U ovom radu nećemo pružiti detaljnu analizu dvije glavne interpretacije Kantove pozicije čiju sažetu kritiku je Kleingeld iznijela u svom tekstu iz 2007. godine. Naglasit ćemo samo da ona nije bila suglasna ni s tumačenjem prema kojemu se prihvaća da je Kant tijekom čitave svoje karijere zastupao rasnu hijerarhiju, što implicira da njegova moralna teorija nema univerzalno važenje na koje pretendira, kao ni s tumačenjem da se Kantov rasizam mora priznati, ali da on predstavlja samo periferni dio njegovog filozofskog sistema te da ne ugrožava validnost njegovog kritičkog projekta kao cjeline. Kleingeld smatra da je glavna mana prve interpretacije pogrešno razumijevanje Kantova određenja i upotrebe pojma ličnosti i zastupanje teze da se kategorički imperativ odnosi samo na muškarce bijele rase, a ne na sve ljude. Ona vjeruje da je Kant jasno isticao da njegov vrhovni moralni princip vrijedi za sva racionalna bića obdarena umom, što ovu interpretaciju čini pogrešnom. Drugu interpretaciju autorica odbacuje jer smatra da se Kantov rasizam ne može samo ostaviti po strani kao manje bitan element njegovog učenja (čak i ako bi se ispostavilo da ne ugrožava njegove univerzalističke principe), već je potrebno ispitati kakvu ulogu on ima, prvenstveno u njegovoj široj moralnoj i političkoj teoriji (usp. Kleingeld, 2007, 583–585).

Na što se ovo veće iskazivanje egalitarnosti, prema sudu Kleingeld, odnosi? Prvo, tijekom 1790-ih Kant uvodi i razrađuje pojam kozmopolitskoga prava kojim se zabranjuje kolonizacija stranih zemalja (usp. PP 8: 358), a zatim ističe da je naseljavanje tuđeg teritorija dopušteno jedino ako se o tome potpiše ugovor sa starosjediocima. Činjenicu da Kant stanovnike drugih kontinenata i pripadnike nebijele rase promatra kao sposobne za sklapanje ugovora Kleingeld tumači kao nesumnjiv dokaz promjene dotadašnje perspektive, jer im se time potvrđuje pravni i moralni status ličnosti čiji interesi moraju biti u potpunosti zaštićeni (usp. Kleingeld, 2007, 587). Ovu argumentaciju ona dodatno potkrepljuje isticanjem Kantova odbacivanja konsekvencijalističkih opravdanja kolonijalizma koja se pozivaju na dobrobit koju društvo može imati od naseljavanja stranih teritorija i civiliziranja »divljaka« koji tamo žive (usp. MM 6: 353; Kleingeld, 2007, 587). Drugo, a usko povezano s prvim, Kleingeld naglašava Kantovo nedvosmisleno suprotstavljanje ropstvu u ovom razdoblju, koje nije bilo prisutno u njegovim ranijim spisima. Ona posebno izdvaja bilješke za spis *Prema vječnom miru* u kojima Kant iznosi oštru kritiku prakse porobljavanja ne-Europljana, kao i trgovine robovima, jer takve prakse predstavljaju kršenje kozmopolitskog prava (usp. LDPP 23: 174; Kleingeld, 2007, 587).

Promjena Kantova stajališta, prema Kleingeld, jasno se očituje i u tome što je on tijekom 1780-ih u spisu *Ideja opće povijesti usmjerene k ostvarenju svjetskog građanskog poretka* (1784) tvrdio da će Europa »vjerojatno jednog dana dati zakone svima ostalima« (IUH 8: 29), što navodno sugerira da je podržavao intervencionizam i kolonijalizam, dok u kasnijim radovima, u duhu kozmopolitskog prava koje uvodi i razvija, piše o mirnoj zajednici među ljudima koji naseljavaju različite kontinente (usp. Kleingeld, 2007, 589). Ona također tvrdi da se promjena u Kantovu učenju o rasama očituje u njegovu pripisivanju pozitivnih mentalnih karakteristika pripadnicima različitih rasa.¹⁷

¹⁷ Primjer koji daje je Kantovo jednako priznavanje vojne hrabrosti američkim domorocima i srednjovjekovnim europskim vitezovima, koje radikalno odstupa od ranijeg inzistiranja na slabostima i manama ovih prvih. Kleingeld, međutim, propušta spomenuti da je još u spisu *O lijepom i uzvišenom* Kant pisao o vrlinama američkih domorodaca (usp. OFBS 2: 253–254).

Kritike stajališta Pauline Kleingeld

S obzirom na popularnost interpretacije koju je ponudila Pauline Kleingeld, ne čudi što su se tijekom godina nizale brojne kritike ove teorije. Iako nemamo prostora da se bavimo svakim argumentom ili interpretacijom Kantovih citata koje je ona ponudila, naša kritika ima za cilj pokazati da je karakterizacija Kantovih stajališta kao rasističkih neprimjerena i da razlike u njegovim stajalištima treba tumačiti kao razvoj, a ne kao radikalnu promjenu.

Da je Kant bio rasist koji je sredinom 1790-ih radikalno promijenio svoja stajališta, Kleingeld dokazuje argumentirajući u prilog tezama da je on prvotno: 1) afirmirao rasnu hijerarhiju, 2) podržavao ropstvo i 3) podržavao kolonizaciju stranih zemalja. Dok prva teza treba dokazati da je Kant doista bio rasist, njegove kritike ropstva i kolonijalizma u kasnijim pravno-političkim spisima trebaju potkrijepiti teoriju da je on radikalno promijenio svoja rasistička stajališta. Naš je zadatak u ovom poglavlju izložiti kritiku ove tri teze.

2.1. *Rasna hijerarhija*

Kleingeld tvrdi da je Kant tijekom većeg dijela svoje stvaralačke karijere podržavao rasnu hijerarhiju, jer je u nekim svojim esejima (usp. OFBS 2: 225; DHR 2: 438; TPP 8: 176) zastupao stajalište da su pripadnici nebijelih rasa inferiorni u pogledu mentalnih kapaciteta, talenata i sposobnosti u usporedbi s pripadnicima bijele rase. Iako smo suglasne da neke Kantove izjave zvuče veoma šokantno, neegalitarni i nekorektno, posebno iz današnje perspektive, smatramo da one ne predstavljaju dovoljan dokaz za tvrdnju da je Kant različitim rasama pripisivao različite moralne predispozicije. Obraćajući pozornost na kontekst u kojemu su sporne izjave nastale – odnosno na činjenicu da one predstavljaju dio Kantove biološke i povijesno-antropološke teorije (a ne njegovih normativnih teorija) i da su uvijek u formi sporadičnih opaski koje nisu temeljito objašnjene – smatramo da one predstavljaju Kantove komentare na empirijske razlike među pripadnicima različitih rasa, a ne vrijednosni sud o određenim rasama. Drugim riječima, iako neki citati eksplicitno svjedoče da je Kant rangirao rase, smatramo da princip tog rangiranja nije moralna vrijednost ljudskih bića ili različitih rasa, niti opseg slobode i prava koji oni trebaju imati, već njihove

pojedinačne prirodne karakteristike, procijenjeni stadij razvoja kulture, civilizacije, postojanje i oblik državnog uređenja i slično. Zbog toga mislimo da Kleingeld griješi kada tvrdi da su Kantove deskriptivne usporedbe suprotne »pretpostavci jednakosti ljudskih bića« i njegovoj etičkoj i pravnoj teoriji, jer implikacija ovih usporedbi ne može biti da bilo koji čovjek (narod ili rasa) može koristiti drugog čovjeka (narod ili rasu) samo kao sredstvo, a ne istodobno i kao cilj po sebi. Ovu poantu Boxill formulira na sljedeći način:

»U hijerarhiji oni koji su visoko rangirani imaju autoritet nad onima koji su niže rangirani. Ali, koliko mi je poznato, Kleingeld nikada nije citirala mjesto na kojem Kant koristi termin 'rasna hijerarhija'. On jest rangirao rase, tvrdeći da je bijela rasa iznad nebijelih rasa po inteligenciji, inventivnosti, snalažljivosti i talentu, ali rangiranje nije nužno hijerarhija, i biti inteligentniji od nekoga ne znači imati bilo kakav autoritet nad njim. Utemeljitelji egalitarističke teorije na ovome su inzistirali.« (Boxill, 2017, 46)

Nepobitna empirijska činjenica jest da se ljudi razlikuju u pogledu fizičkih i mentalnih karakteristika. Ta činjenica uzrok je kako brojnih sukoba i borbi za prevlast, tako i produktivne kompeticije koja je motor razvoja čovječanstva. Empirijske razlike među ljudima imaju specifičnu ulogu u Kantovoj povijesnoj analizi razvoja čovječanstva, njegovoj biološkoj i antropološkoj teoriji, ali nisu relevantne u etici i pravu. Upravo zato što smo u moralnom smislu jednaki, imamo dužnost brinuti se za sreću drugih ljudi (koji od nas mogu, ali ne moraju biti u bilo kojem smislu inferiorni),¹⁸ ali ne smijemo brinuti za njihovo moralno savršenstvo. Moralna arogancija, koja se očituje u spremnosti nekih ljudi da se postave u moralno superioran položaj u odnosu na druge, prema Kantovu mišljenju sasvim je neopravdana i etički nedopustiva (usp. MM 6: 435). Slično ovome, u pravnom smislu svi ljudi jednaki su pred zakonom,¹⁹ bez obzira na velike nejednakosti koje u društvu mogu postojati (ne samo u materijalnom ili statusnom smislu nego i opsegu prava koja pojedinci imaju), a sloboda svakog čovjeka od prisilne samovolje drugih ljudi mora biti zaštićena u istoj mjeri po nekom

¹⁸ To ne znači da imamo pravo da im namećemo vlastitu koncepciju sreće, jer bi to značilo da im oduzimamo slobodu, što je apsolutno neprihvatljivo; usp. TP 8: 290.

¹⁹ Jednakost pred zakonom, međutim, ne znači da svi ljudi imaju ista prava; usp. TP 8: 291–292.

općem zakonu. Ipak, Kantovo nepokolebljivo inzistiranje na jednakoj moralnoj vrijednosti svih ljudi ne poništava njegove predrasude, koje se očituju u neopravdanim generalizacijama evidentnima u izjavama u kojima prirodne razlike među pojedincima on pripisuje rasama. Iako ne treba biti ničega spornog u konstataciji da je jedan čovjek bez obzira na rasu inteligentniji, sposobniji ili talentiraniji od nekog drugog (što je činjenica na kojoj počiva rangiranje u svim oblicima: ocjenjivanje tijekom školovanja, ishodi natjecanja, pozicije u tvrtkama i slično), sporan je stav da je čitava rasa u bilo kom smislu inferiorna ili superiorna. Jedno je tvrditi da je Kant imao brojne predrasude i da je neke od njih tijekom vremena odbacivao, a sasvim drugo je tvrditi da je bio rasist. Smatramo da je prva tvrdnja nesporna, a druga neopravdana, jer smo suglasne sa Starkom da u ovom rangiranju koje je Kant iznosio »ne možemo niti pretpostaviti niti insinuirati bilo kakvu pejorativnu intenciju« (Stark 2011b: 91). Prema tome, iako je točno da su mnoge Kantove izjave neistinite, uvredljive, bezosjećajne, da reflektiraju predrasude svojstvene dobu u kojemu je živio ili njemu svojstvenom intelektualizmu koji se primjerice ogleda u pretjeranom značaju koji je davao koncepciji života u skladu s umom, naša današnja osjetljivost na nepravdu koja je inherentna neopravdanim generalizacijama ipak nas ne treba navesti na tvrdnju da je Kant bio rasist.²⁰

2.2. Podrška ropstvu

Iako u svom tekstu eksplicitno tvrdi (usp. Kleingeld, 2007, 577, 586, 587) da je Kant prije sredine 1790-ih podržavao ropstvo, Kleingeld tako jaku tvrdnju ne potkrepljuje konkretnim citatima iz Kantovih spisa, već je posredno dokazuje na način da, s jedne strane, daje izniman značaj činjenici da se Kant poziva na jedan antiabolicionistički tekst kako bi potkrijepio svoju hipotezu, a s druge strane, navodi citate u kojima Kant ropstvo spominje krajnje hladnokrvno, činjenično i bez moralne osude. Naš zadatak u ovom poglavlju je odgovoriti na pitanje: Da li činjenica da

²⁰ Uvredljive, a često i besmislene generalizacije koje je Kant iznosio tijekom svojih predavanja iz antropologije i u spisu *O lijepom i uzvišenom* vezane za karakter različitih europskih nacija imaju sličan status kao njegove opaske o karakteru rasa, iako su u daleko manjoj mjeri kritizirane.

Kant u spisu »O upotrebi teleoloških principa u filozofiji« koristi svjedočanstva iz jednog antiabolicionističkog teksta implicira da je on podržavao ropstvo? Dok budemo odgovarali na ovo pitanje, usput ćemo prokomentirati interpretaciju pojedinih citata koje Kleingeld navodi kao dodatnu potvrdu teze da je Kant odobravao ropstvo.

Odgovarajući na Forsterov ironičan prigovor da je »proviđenje« bilo kratkovidno jer nije predvidjelo mogućnost naknadne rasne adaptacije kao odgovor na promjenu podneblja pri migracijama,²¹ Kant ukratko izlaže vlastito stajalište (usp. TPP 8: 172–176). Inzistira na jedinstvenom podrijetlu ljudskih bića, reprezentiranom u nekom (hipotetičkom) prvom paru i njihovom potomstvu, koji posjeduju sve prvobitne predispozicije čovječanstva pa su stoga *in potentia* bili sposobni adaptirati se na sve moguće klimatske uvjete. Kako su ljudi u »najranije vrijeme« naseljavali čitavu Zemlju i na određenom podneblju živjeli »dug period vremena«, formirale su se četiri različite rase s onim predispozicijama koje su bile savršeno prilagođene podneblju u kojemu je određena rasa živjela. U tome se ogleda svrhovitost prirode u stvaranju različitih rasa ljudskih bića. Kant zatim ide korak dalje tvrdeći da je priroda, time što je svaku rasu učinila savršeno prilagođenom podneblju u kojemu živi, spriječila daljnje migracije, pogotovo prelazak ljudi iz područja tople klime u hladnu. Ovu tezu on ilustrira na sljedeći način: »Indijanci i crnci« nikada nisu sami pokušali migrirati u sjevernije predjele, a oni koji su na to bili prisiljeni »nikada nisu bili u stanju da u svom potomstvu (kao što su kreolski crnci ili Indijci pod imenom Cigani²²) proizvedu klasu koja bi bila pogodna za poljoprivrednike ili fizičke radnike« (TPP 8: 174). Argumentaciju u prilog ovoj tezi Kant iznosi u kontroverznoj bilješci koju njegovi kritičari vide kao nedvosmisleni potvrdu teze da je bio rasist, dok je Kleingeld tumači i kao dokaz njegove podrške ropstvu.

²¹ Ovaj prigovor odražava Forsterovu kritiku Kantova inzistiranja na monogenetskom porijeklu svih ljudi. Valja naglasiti da je Forster smatrao da su ljudi crne boje kože druga vrsta ljudskih bića i da se zalagao za paternalistički odnos bijele prema crnoj rasi. Dobar sažeti prikaz Kantova neslaganja s Forsterom i Herderom vidjeti u: Eberl, 2019, 401–407.

²² U engleskom prijevodu stoji: »(Indians under the name of the gypsies)«. Iako koristi riječ *Indians*, Kant ovdje misli na potomke stanovnika Indije. Kantovo objašnjenje porijekla crvene rase i razloga njihove nesavršene, odnosno »prekinute« adaptacije vidjeti u: TPP 8: 175–176.

Bilješka počinje Kantovim ograđivanjem da netom citirana prijedba sama po sebi ništa ne dokazuje, ali da ipak nije nevažna. Da bi objasnio njezin značaj, Kant navodi svjedočanstva iz antiabolicionističkog teksta koji je napisao James Tobin.²³ U tom tekstu autor se protivi zalaganju bivšeg svećenika Jamesa Ramseya da se robovi oslobode i koriste kao besplatna radna snaga. Tobin tvrdi, a Kant ga očigledno smatra pouzdanim izvorom informacija jer za njega kaže da je »dobro informiran čovjek«, da od »više tisuća robova crne rase koje srećemo u Americi i Engleskoj on [Tobin] ne zna ni za jedan primjer nekoga tko se bavi poslom koji bi se s pravom mogao zvati *istinski rad*« (TPP 8: 174). Budući da je Kant osobu kao što je Tobin, vlasnika plantaže i robova koji su na njoj radili, smatrao pouzdanim izvorom informacija, Pauline Kleingeld kaže da Kant »podržava tekst koji afirmira ropstvo, citirajući s odobravanjem kritiku prijedloga da se oslobode crni robovi, argumentom da oni nikada neće postati dobri radnici ukoliko nisu prisiljeni na djelatnost« (Kleingeld, 2007, 574). Ostavljajući na trenutak po strani osnovanost tvrdnje da je cilj Kantova argumenta to da se dokaže da robovi crne rase moraju biti prisiljeni na djelatnost da bi bili dobri radnici, problematičan je stav da Kantovo pozivanje na Tobinov tekst treba tumačiti kao suglasnost s antiabolicionističkim idejama, odnosno kao podršku ropstvu.

Mi bismo rekli da kontekst rasprave u kojoj se ovaj citat pojavljuje uopće ne sugerira da je Kant podržavao Tobinove ideje, jer Kant ne analizira antiabolicionističke stavove niti opravdava ropstvo. On jednostavno navodi empirijski izvještaj koji ide u prilog hipotezi koju uvodi u okviru svoje biološke teorije o nastanku rasa. To što je ovaj Tobinov tekst Kantov izvor nema nikakve veze s Tobinovom polemikom s Ramseyem niti se pitanje legitimnosti ropstva uopće spominje

²³ Mi danas znamo da je tekst napisao James Tobin, a Kant, po svemu sudeći, nije znao. Kant kaže da je ovo svjedočanstvo preuzeo iz knjige koju je priredio Matthias Christian Sprengel u kojoj se nalazi esej anonimnog autora pod naslovom: »Notes on Ramsay's work on the treatment of the Negro slaves in the West Indies«. Dovodeći u pitanje tumačenje Kleingeld da se u Tobinovom tekstu promovira robovlasništvo, Bernasconi tvrdi da je sam Tobin ovu tezu odlučno negirao i da je sebe predstavio jednostavno kao kritičara Ramseyevih argumenata (usp. Bernasconi, 2011, 308). Tobin u ovom tekstu nije tvrdio da je abolicionizam nepoželjan ili nemoguć, niti je to činio Kant u svom.

jer ono nije ni od kakvog značaja za Kantovu polemiku s Forsterom.²⁴ Najviše što bi se moglo reći u pokušaju da se Kant osudi jest to da je on svakako bio svjestan polemike koja se javno vodila oko moralne (ne) dopustivosti ropstva, ali da se u tu polemiku nije upuštao. Razlog je prema našem mišljenju taj što ovaj spis tematski uopće nije adekvatno mjesto za moralnu osudu ropstva. Opće je poznato koliko je Kant držao do sistematičnosti i metodološke preciznosti pa su adekvatna mjesta za osudu ropstva spisi čiji su predmet etika i pravo – u tim je spisima, što i Kleingeld priznaje, Kant nedvosmisleno osudio i ropstvo i kolonizaciju stranih zemalja. Dakle, činjenica da Kant ovdje ne osuđuje ropstvo nikako ne implicira da on ropstvo podržava. Naše je mišljenje da Kant u ovom slučaju ropstvo nije podržao, kao što to nije učinio ni u slučajevima u kojima je ropstvo odredio kao činjenicu prema kojoj se, kako se čini, ravnodušno odnosio.²⁵

Iako je izvjesno da Kant ovdje implicitno naglašava da ono što je adaptivna vrijednost u jednom dijelu svijeta u drugom dijelu svijeta biva tumačeno kao indolentnost,²⁶ on svakako ne tvrdi da robovi ne

²⁴ Imajući u vidu činjenicu da ropstvo u Kantovo vrijeme nije sa sobom nosilo apsolutnu moralnu osudu i zakonsku zabranu kao što je to danas slučaj, Kantova upotreba empirijskih primjera iz toga teksta njemu sigurno nije bila problematična u mjeri u kojoj se nama čini da jest. Tome u prilog svjedoči i činjenica da, pored toga što je kritizirao razne aspekte Kantove teorije, kako kaže Eberl: »Za razliku od današnjih čitatelja, Forster ne dovodi u pitanje Kantovu kritiku kolonijalizma i tretmana crnih ljudi« (Eberl, 2019, 403).

²⁵ Spomenut ćemo samo dva citata koje Kleingeld navodi kao potvrdu teze da je Kant podržavao ropstvo. Prvi glasi: »crveni robovi (Amerikanci) u Surinamu korišteni su samo za rad u kući zato što su previše slabi za rad u polju, za koji se koriste Crnci« (DRH 2: 438). Drugi glasi: »Mandinkae su najpoželjniji među svim Crncima do rijeke Gambia, zato što su najmarljiviji. Oni su ti koji su najviše traženi kao robovi, zato što mogu podnijeti rad po najvećoj toplini koju nijedno ljudsko biće [*Mensch*] ne može podnijeti. Svake godine 20 000 [pripadnika] ove nacije Crnaca moraju biti dovedeni da zamijene njihov opadajući broj u Americi [...] Crnci se nabavljaju tako što se navedu da jedni druge hvataju, i moraju biti nasilno zarobljeni« (preuzeto iz: Kleingeld, 2014, 47). U oba slučaja Kant opisuje robovlasničku praksu i iznosi činjenice o tome koji robovi donose najviše profita. Njegove riječi su zastrašujuće, posebno zato što su lišene bilo kakve emocije. Međutim, iz ovih njegovih konstatacija uopće ne slijedi da je on smatrao da bi ljudi bilo koje rase trebali biti porobljeni i korišteni samo kao sredstvo, a ne istovremeno i kao cilj po sebi ili da je sama institucija ropstva dopustiva, opravdana ili poželjna. Dakle, kada kritiziramo Kantove stavove moramo razlikovati normativne sudove od deskriptivnih i uvažiti princip prema kojem prvi ne slijede iz drugih (usp. Fleischacker, 2023, 6).

²⁶ Komentar Samuela Fleischackera (koji se ne odnosi direktno na ovaj citat) dobro naglašava smisao Kantovih riječi: »poanta ovdje je da rasa loše prolazi kada je premještena

trebaju biti oslobođeni jer tada više neće biti skloni raditi ono što su prethodno radili, niti poručuje da su pripadnici crne ili crvene rase lijeni i da ne žele ništa raditi, već da ne žele raditi ono što su prethodno bili prisiljeni raditi. Kant uopće ne dovodi u pitanje mogućnost da bivši robovi postanu izvrsni prodavači, ugostitelji ili sluge (što su zanimanja koja oslobođeni robovi navodno žele raditi). Prema tome, tvrdnja Pauline Kleingeld da je cilj Kantova argumenta dokazati da robovi crne rase moraju biti primorani na djelatnost da bi bili »dobri radnici« jednostavno ne slijedi iz njegovih riječi.

Naglasimo za kraj ovoga poglavlja da prirodna karakteristika ljudskog bića, poput »neposrednog nagona za aktivnošću« (usp. TPP 8: 174) koju Kant na ovome mjestu uvodi kao potencijalnu rasnu karakteristiku, ne može biti shvaćena kao »moralna karakteristika« koja ima bilo kakve normativne implikacije, jer ona nije proizvod slobode i ljudima se ne može uračunati, baš kao što osoba ne može biti odgovorna zato što ima flegmatičan temperament. Uvažavajući činjenicu da je Kant mislio da izvjesne prirodne karakteristike, kao što je temperament, mogu biti relevantne pri procjeni etičke ispravnosti postupaka i doprinositi lakoći (ili težini) pri izvršavanju dužnosti, same po sebi one su normativno neutralne.²⁷ Promatrano iz povijesno-biološke perspektive, stvaranje različitih rasa je sredstvo kojim je priroda osigurala da ljudi mogu živjeti u svim dijelovima svijeta i time sa svoje strane doprinijela budućem ostvarenju kozmopolitskog građanskog poretka i razvoju svih ljudskih predispozicija. Ono nije sredstvo podrške europskim imperijalističkim nastojanjima, robovlasničkim interesima ili rasističkim ideologijama.

2.3. Podrška kolonijalizmu

Kantova afirmacija rasne hijerarhije prije sredine 1790-ih, smatra Kleingeld, možda najbolje objašnjava spomenuti Kantov »usputni i am-

iz klimatskog podneblja u kojemu je nastala, a ne da rase imaju loše karakteristike koje su im svojstvene« (Fleischacker, 2023, 9).

²⁷ Na primjer, ukoliko osoba ima »dobru dušu« i blag temperament pa je sretnim slučajem vlastite prirode disponirana da čini dobro drugima, to je ipak ne čini moralnom, odnosno ne čini ono što Kant u *Antropologiji* naziva karakterom kao načinom mišljenja (*Denkungsart*). U procjenu karaktera osobe ne ulazi ono što »priroda čini od čovjeka« (temperament i sve ostale prirodne razlike), već ono što čovjek »stvara od samoga sebe«, usp. A 7: 292.

bivalentni komentar« (Kleingeld, 2007, 577) da će Europljani »vjerojatno jednog dana dati zakone svim ostalima« (IUH 8: 29). Dok smo na drugome mjestu (Govedarica i Smajević Roljić, 2024, 62–63) detaljnije objasnile zašto ovaj komentar ne treba shvatiti doslovno – kao podršku intervencionizmu i kolonijalizmu, već kao predikciju budućeg razvoja čovječanstva utemeljenu na empirijskim dokazima o tadašnjoj superiornosti Europljana u pogledu državnog uređenja i pravnih normi, na čije će se zakonodavstvo narodi drugih kontinenata ugledati – u ovom ćemo poglavlju problematizirati tezu o radikalnoj promjeni Kantovih stavova koju zastupa Kleingeld. Ovu tezu ona u potpunosti temelji na doslovnom tumačenju navedenog komentara koji, uz pretpostavljenu rasnu hijerarhiju i podršku ropstvu, stoji u oštrom kontrastu prema Kantovim kasnijim pravno-političkim teorijama.

Teza da je Kant radikalno promijenio svoj stav prema kolonijalizmu u središtu je rasprave u članku Pauline Kleingeld »Kant's Second Thoughts on Colonialism« (2014). U tome tekstu, kao i u ovom koji mi analiziramo, autorica tvrdi da su Kantova podrška i opravdanje kolonizacije drugih kontinenata tijekom 1780-ih, kao i njegova kritika kolonizacije od sredine 1790-ih, posljedica radikalne promjene njegovih stavova o rasnoj hijerarhiji. Prvi argument koji ona nudi kako bi opravdala doslovno čitanje sporne izjave u »Ideji opće povijesti« jest da se Kant izrazom *Gesetze geben* (čiji je doslovan prijevod *dati zakone*) ni u jednom drugom tekstu ne koristi u prenesenom značenju, poput »proširiti svoj model zakonodavstva« (Kleingeld, 2014, 44). Ta činjenica, u kombinaciji s Kantovim navodnim rasizmom, smatra Kleingeld, potkrepljuje tezu da ovu izjavu treba čitati doslovno i razumjeti kao podršku kolonizaciji drugih kontinenata.

Ovaj argument, prema našem mišljenju, uopće nije uvjerljiv. Naime, umjesto da činjenica da Kant u svojim spisima nigdje eksplicitno ne podržava i ne opravdava kolonijalizam bude dovoljna da se ovaj izraz ne shvati doslovno – osobito imajući u vidu kasniji anticolonijalistički razvoj njegove pravne i političke teorije – Kleingeld odsutnost konkluzivnih dokaza za doslovno ili preneseno čitanje ove usputne opaske tumači kao potporu svojoj tezi. Istu vrijednost ima i njezin sljedeći argument: budući da u spisima objavljenima tijekom 1780-ih nigdje eksplicitno nije osudio kolonizaciju stranih zemalja, već tu praksu jednostavno konstatira ili ignorira, moramo zaključiti da je Kant u tome

razdoblju podržavao kolonizaciju. Na temelju naše dosadašnje kritike lako se uočava da je struktura argumentacije koju Kleingeld koristi kako bi dokazala svoju tezu o radikalnoj promjeni Kantovih stavova posredna i potpuno identična onoj koju upotrebljava kada dokazuje da je Kant bio rasist i da je podržavao ropstvo.

Utemeljenost zaključka da je podržavao kolonizaciju i da su se njegovi stavovi radikalno promijenili ovisi o kronologiji Kantovih objavljenih djela i razvoju njegovih teorija. Nesporno je da Kant prije svojih pravno-političkih spisa nije eksplicitno osudio kolonizaciju drugih kontinenata, kao i da se u njegovim spisima prije sredine 1790-ih mogu pronaći brojne diskriminatorne izjave. No, također je nesporno da je Kant do 1791. godine već formulirao svoju etičku teoriju koja afirmira jednaku vrijednost svakog čovjeka i oštro kritizira paternalizam. U kontekstu osporavanja optužbe da je Kant podržavao kolonizaciju, posebno je važan njegov antipaternalizam, jer je on nespojiv s intervencionističkim i kolonizatorskim intencijama. Imajući to u vidu, protiv teze koju zastupa Kleingeld mogu se navesti neki stavovi iz »Ideje opće povijesti« i spisa »Odgovor na pitanje: što je prosvjetiteljstvo?« (1784). U trećem stavu »Ideje opće povijesti« Kant, primjerice, kaže da je priroda čovjeka obdarila

»... prema zahtjevima najskromnijih potreba jednog početnog bivstvovanja, kao da je željela da, kada se čovjek jednog dana svojim trudom bude izdigao iz najvećeg divljaštva do najveće spretnosti, unutarnjeg savršenstva u načinu mišljenja, a time (ukoliko je to na Zemlji moguće) do blaženstva, zasluga za to bude samo njegova i da za to jedino sebi ima zahvaliti, baš kao da joj je više bilo stalo do toga da on umom sam sebe cijeni nego da se dobro osjeća.«²⁸

Ukoliko ne usvojimo ekstremnu tezu da je Kant zapravo smatrao kako ne-Europljani nisu osobe (što su tvrdili autori poput Charlesa Millsa, koji su smatrali da Kantov rasizam dovodi u pitanje univerzalno važenje kategoričkog imperativa), nije jasno kako bi narodi mogli zadržati ikakvo racionalno samopoštovanje ako bi im oblik državnog uređenja i zakoni koje moraju poštovati bili izvana nametnuti – kada ne bi bili slobodni. Svako, pa i republikansko uređenje koje je narodu nametnuto, a koje on sam nije odabrao, ne može biti ništa drugo

²⁸ IUH 8: 20. Citirano prema: Kant, 1974, 31.

doli despotizam, jer negira slobodu i autonomiju pojedinaca. U spisu o prosvjetiteljstvu Kant oštro kritizira paternalizam vladara koji preuzimaju ulogu odgajatelja naroda, kao i sve ljude koji se svojim razumom i umom ne služe samostalno te se ne bore za vlastitu slobodu – kako moralnu i intelektualnu, tako i političko-pravnu.²⁹ Zajedno s činjenicom da Kant nigdje eksplicitno nije podržavao kolonijalizam, njegov moralni, intelektualni i političko-pravni antipaternalizam, formuliran tijekom 1780-ih, sasvim je u skladu s pravnom teorijom koju će kasnije razviti, što dovodi u pitanje tezu da je Kant radikalno mijenjao svoje stavove.

S kronologijom Kantovih djela povezan je još jedan problematičan aspekt argumentacije koju nudi Kleingeld: tezu da je Kant 1780-ih bio rasist treba potkrijepiti tvrdnjom da je tijekom 1790-ih načinio »značajne strukturalne promjene u relevantnim dijelovima svoje političke teorije« (Kleingeld, 2007, 585). Čini nam se da ta tvrdnja pretpostavlja kako je Kant tijekom 1780-ih već ponudio neku političko-pravnu teoriju koju je kasnije radikalno promijenio, što jednostavno nije točno, jer je te teorije Kant formulirao tek 1790-ih. Iako je »Ideja« relevantna za razumijevanje geneze Kantove filozofije politike, ponajprije zato što u tom djelu nudi jednu koncepciju kozmopolitske zajednice, predmet tog spisa nisu pravo i politika, već teleološka koncepcija povijesti.³⁰ Upravo zato što »Ideja« nije političko-pravni spis, nije neobično što je sporni komentar nedorečen i ambivalentan, kao ni to što je u formi nagađanja o budućim zbivanjima (Europa će *vjerojatno jednog dana* dati zakone ostalima).

Ako se vratimo na pitanje je li Kant radikalno promijenio svoje stavove o rasi, naš je odgovor jasan: nije. Smatramo da u središnjim dijelovima njegove biološke teorije rase tijekom godina nije dolazilo do značajnih promjena.³¹ Promjene koje Kleingeld smatra radikalnima

²⁹ WE 8: 33–42. Više o paternalističkom odnosu vladara i Kantovom inzistiranju na građanskoj emancipaciji vidjeti u: Govedarica, 2021.

³⁰ Ovu činjenicu i sama Pauline Kleingeld ističe na drugom mjestu: »Možda je, također, Kant ostavio ova pitanja nedorečenima zato što je njegov interes u *Ideji* bio da nađe princip jedinstva koji bi organizirao ljudsku historiju – ona nije zamišljena kao politička rasprava.« (Kleingeld, 2009, 179)

³¹ Promjena je bilo, a jedna od njih je umanjen značaj koji Kant daje pojmu *Keime u Kritici moći suđenja*. Međutim, nije jasno ima li ova promjena neke (i ako ima koje) implikacije po njegovu teoriju rase. (Usp. Sloan, 2002, 229–253; Sloan, 2014, 1–5.)

treba tumačiti kao razvoj ideja i odbacivanje predrasuda, a one se najjasnije mogu vidjeti u okviru Kantove antropološke teorije. U ranim fazama razvoja antropologije (u koju tematski spada spis *O lijepom i uzvišenom*, dijelovi bilješki s predavanja iz fizičke geografije i antropologije) Kant je nekritički prihvaćao i dalje prenosio diskriminatorne stavove o različitim rasama i narodima, a vjerojatno je i sam imao predrasude koje su tim stavovima bile srodne. Da je Kant s vremenom postao vrlo kritičan prema tim izvješćima najbolje se vidi u činjenici da u objavljenoj verziji *Antropologije u pragmatičnom pogledu* rasa nema nikakav praktični značaj.

Što je sve utjecalo na razvoj Kantovih stavova može biti samo predmet nagađanja, jer se o tome on nikada nije izjasnio. Tumačenje Kleingeld prema kojem je kritika Forstera, Herdera i ostalih s kojima je Kant polemizirao imala »zakašnjeli efekt« (Kleingeld, 2014, 65), ali je na kraju utjecala na Kantovu radikalnu promjenu stavova, ne čini nam se uvjerljivim, jer je Kant više puta eksplicitno naglašavao kako je njegova teorija o monogenetskom podrijetlu svih ljudskih bića i potonjoj rasnoj diferencijaciji imala za cilj afirmaciju fundamentalne jednakosti ljudi, a kao takva nije bila u proturječju s kasnijim razvojem njegove pravne filozofije. Inés Valdez smatra da je Kantova kasnija antikolonijalistička pozicija bila reakcija na tada sve ozbiljnije i učestalije sukobe europskih sila među sobom oko profita koji im je donosilo kolonijalno osvajanje i trgovina robljem (usp. Valdez, 2017). Iako se ne slažemo sa svim njezinim zaključcima, Kant je zasigurno uviđao da postupanje velikih europskih sila može imati značajne reperkusije na mir, ne samo na drugim kontinentima nego i u Europi. Također je izvjesno da je na razvoj Kantove filozofije prava i politike izuzetno snažan utjecaj imala Francuska revolucija, jer svoje oduševljenje tim događajem nije skrivao.³² Upravo zato vrlo je moguće da je i Haićanska revolucija (1791.–1804.), pobuna robova u francuskoj koloniji koja je okončana osvajanjem vlasti i proglašenjem neovisnosti, utjecala na formulaciju kozmopolitskog prava, eksplicitnu osudu i zabranu ropstva i kolonizacije. Imajući na umu da je u *Sporu fakulteta* Francusku revoluciju

³² Više o Kantovu shvaćanju prava na revoluciju pogledati u: Smajević Roljić, 2023, 191–202.

Kant tumačio kao siguran pokazatelj moralnog napretka čovječanstva,³³ Haićanska revolucija bila je značajan događaj.

Zaključak

Tekst Pauline Kleingeld »Kant's Second Thoughts on Race« s pravom se smatra nezaobilaznim štivom u proučavanju Kantova shvaćanja rase. Iako nas nije uspjela uvjeriti da je Kant od sredine 1790-ih radikalno promijenio svoje »rasističke« stavove, niti u to da je ikada podržavao ropstvo i kolonijalizam, značajna poruka koju Kleingeld uvijek implicitno naglašava jest da Kantovu misao moramo tumačiti dijakronijski te da njegovi stavovi nisu bili konstantni tijekom cijele njegove karijere. Izvjesno je da se u Kantovu promišljanju koncepta i uloge rase može primijetiti postupni razvoj i korekcija stavova, sve veća kritičnost prema izvještajima koji su nebjelačke rase prikazivali kao fundamentalno inferiorne te sve manji značaj koji su rasne razlike imale u njegovoj antropološkoj teoriji. Rezultat evolucije Kantovih stavova bila je oštra i bezrezervna osuda ponašanja Europljana na drugim kontinentima, formulacija kozmopolitskog prava kao posebnog oblika javnog prava te kategorička zabrana ropstva i kolonijalizma u njegovim pravno-političkim spisima.

Sazrijevanje Kantove misli odlikuje i stalna ambivalentnost, nemogućnost da shvati i na pravi način afirmira kulture koje su suštinski drugačije od njegove. Unatoč tome što je težio biti istinski kozmopolit, čini se da eurocentričnu paradigmu Kant ipak nikada nije uspio prevladati. Iako ta mana nema ozbiljne posljedice u njegovim normativnim teorijama, s obzirom na to da njihova osnovna odlika (formalizam) omogućuje formuliranje supstantivnih teorija koje bi inkorporirale norme i vrijednosti različitih kultura, njegove antropološke teorije i koncepcija povijesti nikada suštinski nisu prevladale granice svijeta omeđenog njegovim osobnim iskustvom. Kant također nikada nije mogao ostaviti po strani svoje viđenje valjanog života kako bi zaista mogao razumjeti

³³ CF 7: 85. Haićanska revolucija sigurno je primorala Kanta da revidira stav koji je (navodno) izrekao tijekom predavanja o antropologiji: »Kada god se neka revolucija dogodila, uvijek ju je provela bijela rasa, a Hindusi, Amerikanci i crnci nikada nisu u njima sudjelovali.« (LA 25: 1188)

ljude koji takvu koncepciju ne dijele. Zbog toga je iznosio uvredljive komentare o životu, običajima i ponašanju ljudi, naroda ili rasa za koje je smatrao da ne koriste svoje potencijale na način na koji bi to trebala činiti bića obdarena umom i slobodnom voljom.³⁴ Povrh toga, iako je kategorički bio protiv intervencionizma i kolonijalizma – inzistirajući na autonomiji naroda, slobodi svakog čovjeka da bira način na koji će živjeti i biti sretan, te tvrdeći da starosjedioci drugih kontinenata ne mogu biti prisiljeni osnovati državu ako žele živjeti nomadskim životom i da se njihova zemlja ne smije otimati – Kant ipak nije znao kako te narode uključiti u svoju viziju kozmopolitske zajednice i pravno regulirati odnose s onim društvima koja su izmicala njegovoj kategorizaciji političkih zajednica (usp. Flikschuh, 2017).

Kant je, ponovimo, u svojim spisima prije sredine 1790-ih nesumnjivo iznosio nepravedne, uvredljive i ponižavajuće komentare o pripadnicima nebjelačke rase, koji sugeriraju da je u tom razdoblju života vjerojatno imao rasne predrasude. U tom smislu naše odlučno negiranje teze da je Kant bio rasist može se doimati kao puka terminološka nesuglasica, jer Kleingeld i ostali umjereni Kantovi kritičari možda ne žele reći ništa više od toga. Međutim, ne čini nam se da je tako. Problem vidimo u tome što pojam ‘rasizam’ danas sa sobom nosi apsolutnu moralnu osudu i zakonsku zabranu, čija je posljedica to da bilo što što rasist kaže ima negativnu vrijednost koja dovodi u pitanje ne samo njegove stavove nego i moralni integritet osobe. Stav moralne superiornosti prisutan u karakterizaciji Kanta kao rasista po našem je mišljenju vrlo problematičan jer ne samo da pretpostavlja da su naši politički korektni pogledi na svijet apsolutno pravedni nego i ukida svaku vrstu dijaloga s onim što se percipira kao rasističko. Kantove kompleksne i često ambivalentne stavove ne možemo razumjeti ako ih tumačimo iz perspektive današnjeg koncepta političke korektnosti te ako krenemo od pretpostavke njegova neupitnog rasizma, određenja koje inherentno nosi mnoštvo negativnih konotacija i bezrezervnih osuda. Osim toga, smatramo da je postojeći konsenzus o Kantovu navodnom rasizmu paternalistički, jer zahtijeva uniformnost u prosudbi, dok se njezin ne-

³⁴ Iako ovi komentari često zvuče »rasistički«, njihova je pretpostavka fundamentalna jednakost svih ljudi: upravo zbog toga što svi ljudi imaju iste predispozicije Kant je kritizirao one koji ih ne koriste u dovoljnoj mjeri.

dostatak percipira kao po sebi nemoralan: ako ne uvidamo da je Kant bio rasist, onda vjerojatno i sami imamo rasistička uvjerenja koja nas sprječavaju da prepoznamo i osudimo rasnu diskriminaciju.

Da Kanta ne treba okarakterizirati kao rasista, uvjerava nas i činjenica da ga njegovi suvremenici uopće nisu tako shvaćali, kao i to da se autori rasističkih tekstova, u kojima se na sustavan način dokazuje fundamentalna nejednakost rasa, nikada ne pozivaju na Kantove teorije kako bi potkrijepili svoje argumente.³⁵ Ta činjenica ide u prilog našem stavu da postoji značajna razlika između onoga što se nekada percipiralo kao »rasističko« i onoga što danas razumijemo kao takvo. Prema tome, naša teza da Kant nije bio rasist odražava suštinsku, a ne samo terminološku razliku u odnosu na Kantove kritičare, jer sud da je Kant sporadično iznosio stavove koje bismo mi danas nazvali rasističkima nije ekvivalentan sudu da je on bio rasist. Zbog toga smatramo da je optužba za rasizam anakrona i da ne doprinosi istinskom razumijevanju razvoja Kantovih stavova.

Literatura

- Allais, Lucy (2016), »Kant's Racism«, *Philosophical Papers*, 45(1–2), str. 1–36. <https://doi.org/10.1080/05568641.2016.1199170>
- Bernasconi, Robert (2001), »Who Invented the Concept of Race? Kant's Role in Enlightenment Construction of Race«, u: Bernasconi, Robert (ur.), *Race*, Oxford: Blackwell Publishers Ltd, str. 11–37. <https://doi.org/10.4324/9781003060802-7>
- Bernasconi, Robert (2002), »Kant as an Unfamiliar Source of Racism«, u: Ward, Julie K. i Lott, Tommy L., (ur.), *Philosophers on Race: Critical Essays*, Oxford: Blackwell Publishers Ltd, str. 145–166. <https://doi.org/10.1002/9780470753514.ch8>

³⁵ Kantovci koji su promovirali rasističke ideje ne pozivaju se na Kantova djela u cilju potkrepljivanja svojih rasističkih stavova (usp. Fleischacker, 2023, 24–25). Povrh toga, poznato je da u *Antropologiji u pragmatičnom pogledu* Kant u poglavlju o »karakteru rasa« upućuje na knjigu Christopha Girtannerera *On the Kantian Principle for Natural History* (usp. A 7: 320). U toj knjizi Girtanner izlaže teoriju rasa, ali uopće ne spominje razlike među rasama u pogledu njihovih spoznajnih i moralnih sposobnosti, što sugerira da Kantovi suvremenici očigledno nisu smatrali da je Kant u svojim djelima o rasi uopće zastupao rasnu hijerarhiju.

- Bernasconi, Robert (2011), »Kant's Third Thoughts on Race«, u: Elden, Stuart i Mendieta, Eduardo (ur.), *Reading Kant's Geography*, Albany: SUNY Press, str. 291–318. <https://doi.org/10.1515/9781438436067-017>
- Boxill, Bernard (2017), »Kantian Racism and Kantian Teleology«, u: Zack, Naomi (ur.), *The Oxford Handbook of Philosophy and Race*, Oxford: Oxford University Press, str. 44–54. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190236953.013.46>
- Chukwudi Eze, Emmanuel (1997), »The Colour of Reason: The Idea of 'Race' in Kant's Anthropology«, u: Chukwudi Eze, Emmanuel (ur.), *Postcolonial African Philosophy: A Critical Reader*, Oxford: Blackwell, str. 103–140.
- Eberl, Oliver (2019), »Kant on Race and Barbarism: Towards a More Complex View on Racism and Anti-Colonialism in Kant«, *Kantian Review*, 24(3), str. 385–413. <https://doi.org/10.1017/S1369415419000189>
- Fleischacker, Samuel (2023), »Once More unto the Breach: Kant and Race«, *Southern Journal of Philosophy*, 61(1), str. 3–28. <https://doi.org/10.1111/sjp.12498>
- Flikschuh, Katrin (2017), »Kant's Nomads: Encountering Strangers«, *Con-Textos Kantianos* 5, str. 346–368. <https://doi.org/10.5281/zenodo.805977>
- Geismann, Georg (2022), »Why Kant Was Not a 'Racist'«, *Annual Review of Law and Ethics – Jahrbuch für Recht und Ethik*, 30, str. 263–357. <https://doi.org/10.3790/jre.30.1.263>
- Govedarica, Jelena (2021), »Kantovo shvatanje prosvetćenosti«, *Theoria*, 64(2), str. 56–58. <https://doi.org/10.2298/THEO2102049G>
- Govedarica, Jelena i Smajević Roljić, Milica (2024), »A Non-Racist Reading of Kant's Thoughts on Race«, *Rivista di estetica*, 87 (2), LXIV, str. 50–66.
- Hill, Thomas i Boxill, Bernard (2000), »Kant and Race«, u: Boxill, Bernard (ur.), *Race and Racism*, Oxford: Oxford University Press, str. 448–471.
- Kant, Immanuel (1974), »Ideja opšte istorije usmerene ka ostvarenju svetskog građanskog poretka«, prev. Dušica Guteša, u: *Um i sloboda - spisi iz filozofije istorije, prava i države*, posebno izdanje časopisa »Ideje«, Beograd, str. 27–40.
- Kant, Immanuel (1988), *O lijepom i uzvišenom*, prev. Gligorije Ernjaković, Beograd: Grafos.
- Kleingeld, Pauline (2007), »Kant's Second Thoughts on Race«, *The Philosophical Quarterly*, 57, str. 573–592. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9213.2007.498.x>
- Kleingeld, Pauline (2009), »Kant's Changing Cosmopolitanism«, u: Rorty, Amelie i Schmidt, James (ur.), *Kant's Idea for a Universal History with a Cosmopolitan Aim: A Critical Guide*, Cambridge: Cambridge University Press, str. 171–187. [10.1017/CBO9780511581434.010](https://doi.org/10.1017/CBO9780511581434.010)
- Kleingeld, Pauline (2012), *Kant and Cosmopolitanism: The Philosophical Ideal of World Citizenship*, Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139015486>
- Kleingeld, Pauline (2014), »Kant's Second Thoughts on Colonialism«, u: Flikschuh, Katrin i Ypi, Lea (ur.), *Kant and Colonialism: Historical and Crit-*

- ical Perspectives*, Oxford: Oxford University Press, str. 43–67. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199669622.003.0003>
- Kleingeld, Pauline (2019), »On Dealing with Kant’s Sexism and Racism«, *SGIR Review* 2.
- Kleingeld, Pauline (2021), »Race«, u: Wuerth, Julian (ur.), *The Cambridge Kant lexicon*, Cambridge: Cambridge University Press, str. 354–357.
- Larrimore, Mark (1999), »Sublime Waste: Kant on the Destiny of the ‘Races’«, *Canadian Journal of Philosophy*, 25, str. 99–125. <https://doi.org/10.1080/00455091.1999.10716832>
- Louden, Robert (2000), *Kant’s Impure Ethics: From Rational Beings to Human Beings*, Oxford, Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780195130416.003.0001>
- Lu-Adler, Huaping (2022), »Kant and Slavery – Or Why He Never Became a Racial Egalitarian«, *Critical Philosophy of Race*, 10(2), str. 263–294. <https://doi.org/10.5325/critphilrace.10.2.0263>
- Mills, Charles (2005), »Kant’s Untermenschen«, u: Valls, Andrew (ur.), *Race and Racism in Modern Philosophy*, New York: Cornell University Press, str. 169–193. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780190245412.003.0006>
- Muthu, Sankar (2003), *Enlightenment Against Empire*, Princeton: Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400825882>
- Sloan, Philip R. (2002), »Performing the Categories: Eighteenth-Century Generation Theory and the Biological Roots of Kant’s A Priori«, *Journal of the History of Philosophy*, 40, str. 229–253. <https://doi.org/10.1353/hph.2002.0038>
- Sloan, Philip R. (2014), »The essence of race: Kant and late enlightenment reflections«, *Journal of the History of Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, 30, str. 1–5. <https://doi.org/10.1016/j.shpsc.2014.06.001>
- Smajević Roljić, Milica (2023), »Conversations with Kant: On the Right to Revolution«, u: Cekić, Nenad (ur.), *Virtues and Vices – Between Ethics and Epistemology*, Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, str. 191–202.
- Stark, Werner (2011a), »Kant’s Lectures on ‘Physical Geography’. A Brief Outline of Its Origins, Transmission, and Development: 1754–1805«, u Elden, Stuart i Mendieta, Eduardo (ur.), *Reading Kant’s Geography*, Albany: SUNY Press, str. 69–85. <https://doi.org/10.1515/9781438436067-005>
- Stark, Werner (2011b), »Historical and Philological References on the Question of a Possible Hierarchy of Human ‘Races,’ ‘Peoples,’ or ‘Populations’ in Immanuel Kant – A Supplement«, u: Elden, Stuart i Mendieta, Eduardo (ur.), *Reading Kant’s Geography*, Albany: SUNY Press, str. 87–102. <https://doi.org/10.1515/9781438436067-006>
- Valdez, Inés (2017), »It’s Not About Race: Good Wars, Bad Wars, and the Origins of Kant’s Anticolonialism«, *American Political Science Review*, 111(4), str. 819–834. <https://doi.org/10.1017/s0003055417000223>

KANT'S CHANGING THOUGHTS ON RACE. CRITICAL REMARKS ON KLEINGELD'S INTERPRETATION

Milica Smajević Roljić, Jelena Govedarica

In the midst of the debate about the extent of Kant's "racism", Pauline Kleingeld published a very influential article titled "Kant's Second Thoughts on Race" (2007). Her central thesis is that Kant affirmed views based on racial hierarchy until the mid-1790s, when he abandoned them in favor of egalitarian theories. Bearing in mind the significance of this text for the debates surrounding Kant's theory of race, we will present Kleingeld's interpretation in the first part of the paper. In the second part of the paper, we will criticize her theory, arguing that, firstly, characterizing Kant's attitudes as racist is inappropriate, because Kant's ranking of different races should be understood as a comparison of the empirical differences observed in his time among members of different races rather than "racial hierarchy". Secondly, although Kant indeed developed his political and legal theories over the years, which resulted in the softening and absence of comments that sound extremely racist to today's readers in his later works, he did not radically change them.

Keywords: *racism; racial hierarchy; slavery; colonialism; cosmopolitan law; paternalism; anthropology; physical geography*